

Bədgümanlıq və onun növləri

Nəsimi Piriye¹

Abstrakt

Hüsnü-zənn, ya xoşgümanlıq İslamın insanlara tövsiyə etdiyi ən önəmli əxlaqlardan biridir. İnsanlar barəsində yaxşı və müsbət düşünmək əsas vəzifəmiz olmalıdır. Sui-zənn, başqa ibarə desək bədgümanlıq isə, bəyənilmir, hətta bəzən günah sayılır. Ümumiyyətlə, bədgümanlıq insanı qeybətə sürükləyən başlıca səbəblərdən biridir. Sui-zənn qəlbin qeybətidir və başqaları haqqında pis düşüncələrin qəlbə özünə yer tapmasıdır. Sui-zənn qəlbi və ağılı xəstə, məzacı pozulmuş insanların mübtəla olduğu bir mərəzdir. Sağlam insan daim başqaları haqqında gözəl düşünər. Bədgümanlıq üçün ciddi səbəb lazımdır. Adi bəhanələr ilə kiməsə qarşı pis düşünə bilmərik.

Açar sözlər

Bədgümanlıq, bədbinlik, xoşbinlik, müsbət, mənfi

¹ - İslam araşdırmaları fakültəsinin məzunu, Hikmət və Dinlərarası Araşdırma İnstitutu, Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, Qum, İran

Giriş

Çoxları belə təsəvvür edir ki, onların fitri istəyi olan xoşbəxtlik öləri dünya ləzzətlərindədir. Ona görə də həqiqi səadətə tanımamış öz təsəvvürlərinin əmri ilə dünya ləzzətləri dalınca qaçirlar.

İkinci bir qism insan isə anlayır ki, öləri dünya ləzzətləri səadət ola bilməz. Onlar açıq-aşkar görür ki, hər hansı dünya ləzzətini xoşbəxtlik bilən insan bu ləzzətə çatdıqdan bir müddət sonra nəinki özünü xoşbəxt hiss etmir, hətta bədbinliyə qapılır. Bu insanlar səadətə nədə görürlər? Bu sualın cavabında onlar da iki qrupa bölünür:

Birinci qrupa mənsub olanlar öz ağılları və ilahi peyğəmbərlərin köməyi ilə həqiqi səadətə Allaha yaxınlıqda tapırlar. Onlar əmin olurlar ki, əbədi xoşbəxtlik yalnız Allaha yaxınlıqdır. İkinci qrupa mənsub insanlar isə gecə-gündüz baş sındırır, mübahisə edir, şəkk-şübhəyə düşür və ömürlərinin son nəfəsinədək əzab çəkirlər.

Həqiqi səadətə tanımaq istəyənlər və onu Allahla yaxınlıqda görənlər əvvəlcə bu məqama aparan yolu tanımalıdırlar. Amma səadətə Allahla yaxınlıqda görənlərin əksəriyyəti bu səadət yolunu tanımaq üçün lazımınca səy göstərmirlər. Onlar cəmiyyətin təsiri altına düşərək həqiqi təkamül yolundan uzaqlaşirlar. Əlbəttə ki, bu sahədə müvəffəqiyyətlər də fərqlidir. Kimi fərdi, kimi ictimai, kimi də siyasi məsələlərdə zəruri ağıllığı əldə edə bilmir. Amma doğru yolu tanımaq da azdır. Bu yolu tanıdıqdan sonra hərəkətə başlamaq lazımdır. Doğru yola düşmüş insanın səadətə çatması onun iradəsindən, ifratla təfrit arasında orta həddi tuta bilməsindən çox asılıdır.

Araşdırma aparıb doğru hədəfi tanıyan və düzgün əməl edən insan hansısa dünya və axirət nemətindən məhrum ola bilərmi? Allah-təala kainatı insanın təkamülə çatması və əbədi səadətə nail olması üçün yaratdığından doğru yol yolçusunun ilahi nemətlərindən məhrum edilməsi məntiqsiz olardı. Hətta azğın insanlar bu nemətlərdən faydalandığı halda, mömin şəxs nə üçün məhrum olmalıdır?! Allah-təala mömin üçün faydalı olan bütün nemətləri ona əta edir: «Göylər və yer qədər geniş olan behiştə nail olmaq üçün çalışın!».²

Bədgümanlığın növləri

1) Allaha bədgüman olmaq

Yaradana inanmamaq, bağışlanmamaq və sair (forma, səbəblər, tənqid)

Allaha qarşı bədgümanlıq ilahi rəhmətdən və Onun geniş mərhəmətindən ümitsizlik və məyusluq halətidir və bu, çox böyük günahlardan biri hesab olunur. Peyğəmbəri-əkrəm (səlləllahu əleyhi və alih) buyurur: *“Böyük günahların ən böyüyü Allaha qarşı bədgüman olmaqdır.”*³

İnsan (müəyyən bir günah etdiyi təqdirdə) ilahi əzabdan qorxmalı, bununla eyni zamanda Allahın rəhmətindən (və tövbə edəcəyi təqdirdə) bağışlanacağından məyus olmamalıdır. O öz vəzifələrinə əməl etməli, xalis niyyətə malik olmalı, günahlarından qorxmalı və bununla eyni zamanda Allah-taalanın əfv və mərhəmətinə də ümidvar olmalıdır. İmam Riza (əleyhis-salam) buyurur: *“Allah barəsində gümanını yaxşılat. Çünki Allah-taala buyurur: “Mən mömin bəndəmin Mənə qarşı*

² - Hədid, ayə 21

³ - Payəndə, Əbul-Qasim, “Nəhcül-fəsahe”, səh. 236, “Dünyayı daniş” nəşriyyatı, Tehran, 1382-ci şəmsi il.

gümanına baxıram: əgər Mənə qarşı yaxşı gümanda olsa, ona yaxşılıq edəram, əgər pis gümanda olsa, onunla öz gümanına əsasən rəftar edəram."⁴

Burada təkcə Allahın bağışlamamasına bədgüman olmaq deyil, onun ruzi verən olmamasına da bədgümanlıq pislənilir.

İslam valideynləri, habelə onların simasında bütün insanları öz qız və oğlanlarını evləndirməyə sövq edir:

"Ərsiz arvadları, kənizləri və arvadsız kişiləri və öz layiqli qullarınızı (mö'minlər arasında, arvadsız kişi və ərsiz arvad qalmasın deyə) bir-biri ilə evləndirin. Əgər arvad və ya kişi kasıb olarsa, Allah Öz məhəbbəti ilə onları ehtiyacsız edəcəkdir. Allah bəndələrinin halından agahdır və Onun rəhməti böyük və tükənməzdir."

("Nur" surəsi, ayə:32)

Bu şərif ayə demək istəyir ki, kasıblıq evlənməyin qarşısına sədd çəkməməlidir. Əks halda bu şeytan vəsvəsidir. Şeytanın və'dəsindən qorxmaq isə, həqiqətdə mehriban Allah barəsində sui-zənn etməkdir. Allaha qarşı bədgüman olmaq haramdır. Allah evlənen yoxsullara, onların çətinliklərini aradan qaldıracağına və onları Öz köməkliyi ilə ehtiyacsız edəcəyinə söz vermişdir.(İmam Sadiq (əleyhissalam) buyurur: "Hər kəs yoxsulluq qorxusundan evlənsə, deməli Allah Taalaya qarşı sui-zənn etmişdir. Hansı ki, Allah Taala buyurur: "Allah Öz lütfü ilə onları ehtiyacsız (zəngin) edəcəkdir." ("Mən la yəhzurul-fəqih" kitabından.))

1) Bəndəyə bədgüman olmaq

Camaata qarşı bədgüman olmaq budur ki, başqaları həqiqi mənada pis iş görmədikləri halda insan onlara qarşı pis güman

⁴ - Səduq, Məhəmməd ibni Əli, "Üyünü əxbarir-Riza (əleyhis-salam)", 2-ci cild, səh. 20, "Cahan" nəşriyyatı, 1378-ci qəməri il.

və xəyalda olsun, həmin fikirlərə qapılaraq əks-reaksiya da göstərsin. Bədgümanlığın bu növü birinci qisimdə olduğu kimi (Allaha qarşı bədgüman olmaq), çirkin və rəzalət sifətlərdən, günahlardan hesab olunur. Həzrət Əli (əleyhis-salam) buyurur: *“Yaxşı insana qarşı bədgümanlıq ən pis günah və ən çirkin zülmüdür.”*⁵

3) Həyata baxışda bədgümanlıq

İnsan övladı bəzən həyatda qarşılaşdığı problemlər və narahatlıqdan dolayı ümitsizlik, depressiyaya məruz qalır. Maddi və iqtisadi çətinliklər, xəstəliklər onu əzir və iradəsini sındırır. Bunun kökündə insanın ona bəxş olunan həyat fəlsəfəsini, nə üçün bu dünyada var olmasını düzgn anlamaması və dünyaya bağlılığıdır.

Əlbəttə, müharibələr, iqtisadi problemlər və sair amillər də burada rol oynaya bilər. Burada da iman qüvvəsinin iradəni möhkənləndirməsini, səbr və təvəkkülün son ana qədər insanı mübarizəyə çəkə bilməsini qeyd etmək olar. İmam Sadiq (ə) buyurur: «Ey Cündəb oğlu, əgər bizim şüələrimiz möhkəm olsalar mələklər onlarla görüşər, buludlar onlara kölgə salar, başları üstündən və ayaqları altından onlara ruzi göndərilər, bütün istədikləri onlara ətə olunar».

Bütün insanlar səadət soragındadırlar. Onlar çətinlikdən sıxılır, xilas olmaq üçün yol axtarırlar. Amma hər zaman səadətə can atan insan həqiqi xoşbəxtliyi tanımaqda çətinlik çəkir.

4. Özünə qarşı bədgümanlıq

⁵ - Amədi, Əbdül-Vahid, “Gürərül-hikəm və dürərül-kiləm”, səh. 263, “Dəftəri-təbliğat” nəşriyyatı, Qum, 1366-cı şəmsi il.

Yəni insan daim özünü Allah və Onun bəndələrinin hüquqlarına qarşı müqəssir hesab etsin. Birinci və ikinci qisimdə olanların əksinə olaraq bədgümanlığın bu növü günah deyil, üstəlik xalis möminlərin bariz xüsusiyyətləri və yüksək məziyyətlərindən biridir. Çünki bu halət Allaha ibadət və itaət yolunda daha artıq çalışmağa səbəb olur, insanı qəflətdən və qürur hissindən qoruyub saxlayır. İmam Əli (əleyhis-salam) buyurur: *“Ey Allah bəndələri! Bilin ki, mömin şəxs yalnız o zaman sübhü axşama və axşamı sübhə çatdırır ki, öz nəfsi barəsində bədgüman olsun, daim onun eyiblərini axtarsın və ondan daha artıq fəaliyyəti təvəqqe etsin.”*⁶

Ümid və qorxunun faydalı həddi və bu həddin mərtəbələri vardır. Möminin hissləri bu mərtəbələrdən birinə uyğun olmalıdır.

İnsan Allahın mərhəmətinə həddən artıq ümid edirsə, bağışlanacağına arxayın olub böyük günahlara bata bilər. Bu həqiqi ümid deyil və olduqca zərərliyədir. Çünki Allah insanı onun hansısa əməlinə görə bağışlayır. İnsan Allahdan elə bir həddə qorxmalıdır ki, bu qorxu onu günahdan çəkindirə bilsin. Qorxu və ümid arasında tarazlıq olmalıdır. Ümid qorxudan çox olsa insan günaha düşər, qorxu ümiddən çox olsa insanda bədbinlik yaranar.

İman dərəcəsi yüksək olan bir qism mömin bəzən öz gələcək taleyindən xəbərdar olur və axirət aləminin gerçəklikləri onların qəlbini titrədir.

Kamil insanın bəndəlik hissi onun bütün vücudunu bürüyür. İnsanın qorxusu bu vücuda daxildir. Demək, məsum imamlarda, günahsız insanlarda da qorxu olmuşdur. Bu insanlar Allahın mərhəmətindən xəbərdar olsalar da Onun

⁶ - Amədi, Əbdül-Vahid, “Gürərül-hikəm və dürərül-kiləm”, səh. 90, “Dəftəri-təbliğat” nəşriyyatı, Qum, 1366-cı şəmsi il.

qəhr sifətlərini xatırlayaraq qorxudan özlərini unudurlar. Amma Allahın camal sifətləri haqqında düşünmək onlara ümid verir. Əlbəttə ki, bu mərtəbədə bəzən isə ümid qorxunu üstələyə bilər. Kamil insanlarda isə ümid və qorxu arasında dəqiq tarazlıq vardır.

Bu mövzu ilə əlaqədar maraqlı bir rəvayət nəql olunmuşdur. Təqribən yaşlı olan həzrət Yəhya (ə) və həzrət İsa (ə) eyni dövrdə yaşamışlar. Bir gün Yəhya (ə) İsadan (ə) soruşur: «Necə də sakitsiniz. Yoxsa ilahi əzabdan qorxmursunuz?». Həzrət İsa buyurdu: « Nə üçün bu qədər ağlayırsınız? Məgər Allahın mərhəmətinə ümidiniz yoxdur?».

Həzrət Yəhya daim Allah qorxusundan ağlayardı. Hətta atası Zəkəriyyə məsciddə moizə etmək istəyərkən baxardı ki, Yəhya orada olmasın. Həzrət Yəhyada qorxu həzrət İsada isə ümid hissi daha güclü idi. Amma bu iki sifət məsum imamlar və həzrət Məhəmməddə (s) eyni dərəcədə olmuşdur. Onlar Allahın cəlal sifətlərini düşündükdə qorxar, camal sifətlərini düşündükdə isə ümidvar olardılar. Bu hal digər övliyalarda da müşahidə oluna bilər.⁷

⁷ - Ayətullah Misbah Yəzdi, Sadiq yol axtaranlar üçün İmam Sadiqin (ə) nəsihətləri, səh. 56

Araşdırma

Dünya həyatı qısa olsa da, bu qısa həyat insanın aqibətini təyin edir. İnsanın axirət səadəti məhz bu dünyada müəyyən olunur. Bu baxımdan dünya həyatımızın dəyəri çox böyükdür. Amma yaxşı nəticələr əldə etmək üçün dünya həyatının hər dəqiqəsinin qiymətini bilmək lazımdır. Təbii ki, insan öz ehtiyaclarını ödəmək üçün ömür boyu çalışır. Fərdi və ictimai vəzifələr olmasaydı insanın imtahanı da mümkün olmazdı. Seçim prosesini yaşayan insan təkamül yoluna qədəm qoyur. İnsan pislə yaxşı arasında yaxşını seçməklə behiştə çata bilər.

Sual oluna bilər ki, insan qarşısına çıxmış işləri planlaşdırarkən hansına üstünlük verməlidir. Məsələn, gənc iki yol ayrıcında qalıb; oxumağa getsin, yoxsa işləməyə? Quran oxusun, yoxsa ibadət etsin? İdman faydalıdır, yoxsa istirahət? Əsas suallardan biri isə budur: dünya həyatı üçün nə qədər çalışmaq olar? Bu sualın fərdi və ictimai baxımdan iki cavabı vardır. Fərdi baxımdan əsgərlə əkinçinin vəzifələri fərqlidir.

İnsan firavan həyat, var-dövlət üçün çalışmalıdırmı? İndi bütün ölkələrdə cəmiyyəti iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün iqtisadi inkişaf proqramları hazırlanır. İslam iqtisadi inkişaf proqramını qəbul edirmi? İnsanlar vaxtının daha çoxunu işə sərf edib nəticədə varlı olmalı, yoxsa sadə qidalarla keçinib ibadətə üstünlük verməlidirlər? Bu mövzu konfranslarda, seminarlarda çox araşdırılır. Hətta İslamı bir neçə əsr geridə görməyi öyrənənlər dini iqtisadi inkişaf ilə üz-üzə qoydular. Onlar öz məntiqsiz fikirlərinə əsaslanaraq haray çəkirdilər ki, iqtisadi inkişaf gəlsə din əldən çıxacaq.

Bəs həqiqət necədir? Doğrudanmı insanlara səadət yolunu göstərən bir din onları kasıbçılığa çağırır? Doğrudanmı varlı adam pis adamdır? Əgər İslam var-dövlətə belə münasibət göstərsə nə üçün Allahın peyğəmbəri Süleyman (ə) Ondan var-dövlət istəyir? «Pərvərdigara, mənə bağışla və mənə kimsənin nail ola bilməyəcəyi mülk ver» («Sad» surəsi, ayə 35.). Süleymanın büllur saraylarını XXI-ci əsrin hansı tikilisi ilə müqayisə etmək olar. Bu saraya daxil olan Bəlqis islanmasının deyə, ətəklərini qaldırır. Ona belə deyilir: «Bu büllurdan tikilmiş bir saraydır» («Nəml» surəsi, ayə 44.).

Həzrət Peyğəmbər (s) və məsum imamlar (ə) haqqında məlumat verilir ki, bu ilahi şəxsiyyətlər ildə onlarla qul azad edəmişlər. Belə bir böyük iş üçün hər insanda imkan olmayıb. İmam Hüseyn (ə) bir neçə dəfə bütün var-dövlətini kasıblara paylamış, fəqirlərə çatan qədər özünə də pay götürmüşdü. İmamların sadə geyib, sadə yaşayıb, sadə yeməsi o demək deyil ki, imamlar kasıb olub.

Demək, İslam müsəlmanların varlı olmasını bəyənir. Müsəlmanı zəlil, ac, savadsız, ev-eşiksiz görmək İslamın yox, İslam düşmənlərinin istəyidir. İşləmək, qazanmaq, Allah yolunda xərcləmək olduqca böyük savaba malikdir. Amma dünyaya könül verib, dünya sərvətinə çatmaq üçün bütün müqəddəslikləri ayaq altına almaq, Allahı yaddan çıxarmaq ən böyük bədbəxtçilikdir.

İctimai və iqtisadi nəzəriyyələrdən birinə görə bu gün qərbdə sənayenin inkişaf səbəbi dindar məsihilərin uzun müddət qənaət edərək sərmayə, kapital toplaması olub. Marks isə kapitalizmin yaranma səbəblərindən biri kimi məsihiliyin üç qolundan biri olan protestantlığı göstərir.

Əsas məsələ budur ki, insan dünyaya könül verməsin. Mümkündür ki, Allah rızasına görə ağa öz sürüsündən keçə, çoban isə çomağından keçməyə. Demək, qorxu varlı olmaq yox, bu vara bağlı olmaqdır. Qənaət böyük savaba məxsus xüsusiyyətlərdəndir. Heç nəyi olmayan insanın qənaət etməyə imkanı varmı?

Demək, iqtisadi inkişaf möminlik ruhuna zidd deyil. Pul məqsədə çatmaq üçün vasitədir. Amma pulu əlinə almaqdan ləzzət duyanlar onu xərcləmək yox, toplamaq barədə düşünürlər. Qəpik-qəpik yığıdığı pulları xəzinələrdə dondurub Allahın hüzuruna əliboş gedən milyonçular çoxdur! Xəzinələrdə milyardlar yığılmışkən bir qarın çörəyə möhtac milyonlar çoxdur! Xoş o insanın halına ki, ibadətdən ayrılmadan zəhmət çəkib var-dövlət qazanır və bu var-dövlətdən ehtiyaclılara verdiyi qədər istifadə edir.

Ayə və hədislərdə, adətən, dünyaya bağlılıq məzəmmət olunur. Əlbəttə ki, söhbət ifrat və təfrit bağlılıqdan gedir.

Əvvəla təyin etməliyik ki, dünya nemətlərinin faydalı bir həddi varmı? Doğrudanmı ləzzətli xörəklər, gözəl geyimlər, xoş ətiqlər zərərliyədir? Bəziləri qəti şəkildə bildirir ki, bütün bunlar zərərliyədir və onlardan istifadə edən insan mütləq cəhənnəmə gedəcəkdir. Bu olduqca yanlış fikirdir. Bəzi şəraitdə məsumlar dünyanı zəhərli ilana oxşadırlarsa, digər bir şərait barədə Quran buyurur: «Bu gün pak nemətlər sizə halal edilmişdir» («Maidə» surəsi, ayə 5.), «Allahın öz bəndələri üçün yaratdığı zinəti və təmiz ruziləri kim haram buyurmuşdur».⁸ «Biz səmada bürclər yaratdıq, onları baxanlar üçün bəzədik».⁹

Adətən, kənddə yaşayıb heyvandarlıqla məşğul olanlar üçün öz sağlam, çox saylı sürüsünü müşahidə etməkdən ləzzətli iş yoxdur. Allah-təala buyurur: «Onları səhər naxıra, axşam axura gətirdikdə baxıb zövq alır, fərlənlərsiniz» («Nəhl» surəsi, ayə 6.). Allah-təala hər şərait üçün xüsusi nemətlər yaradaraq dünya həyatını zinətləndirmişdir. İnsan bütün halal nemətlərdən istifadə etməli, şəxsi görünüşünə də fikir verməlidir: «Ey Adəm oğulları, hər ibadət vaxtı gözəl libaslarınızı geyin, yeyin-için, lakin israf etməyin, çünki Allah israf edənləri sevməz» («Ə'raf» surəsi, ayə 31.).

İkinci mühüm məsələ insanın bu nemətlərə qəlbən bağlı olmasıdır. Hər hansı bir nemətə qəlbən bağlanmaq üçün insan çox qüdrətli olmalıdır. Ayə və rəvayətlər dünyanı yox, məhz dünyaya bağlılığı pisləyir. Dünya yox, dünyaya məşğul olub Allahı unutmaq pisdir.

İnsan öz təsiri altında olanları dünyaya bağlılıqdan xilas edə bilərmi?! Ən təsirli üsullardan biri ifrat və təfritdən çəkinib orta həddi gözləməkdir. İnsanı ifrat və təfritdən çəkindirəcək şərait lazımdır. Belə bir şərait olmadıqda orta həddi qorumaq problemə çevrilir. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmış bir gənci tərbiyə etmək üçün onunla yumşaq rəftar edib onu mənəvi işlərə həvəsləndirəcək şərait yaratmaq lazımdır.

⁸ - Өraf, аya 32

⁹ - Hicr, аya 16

Hansı ki, dünya məhəbbəti nə tərbiyəçi, nə də şərait istəyir. Əgər insan təbəçiliyində olan insanlar üçün orta həddən artıq dünya şəraiti yaradarsa onları dünyapərəstliyə təşviq edir. İnsan bütün sahələrdə özünü normadan aşağı faydalanmağa öyrətməlidir. Dünya məsələlərində üstünlük qazanmaq həvəsi insanı küfrə endirə bilər. «Qəsəs» surəsinin 83-cü ayəsində buyrulur: «Biz bu axirət yurdunu yer üzündə təkəbbürlük etməyənlərə və fitnə fəsad törətməyənlərə qismət edirik».

İmam Sadiq (ə) buyurur ki, ayaqqabısına dostununkundan yaxşı bağ bağlamaq istəyən özünü yuxarı tutmaq xəstəliyinə düşər olub. İmam (ə) İbn Cündəbə buyurur: «Allahın müqəddər etdiyinə qane ol. Öz olanlarına nəzər sal. Başqalarının malik olduqlarına göz dikmə. Bax gör Allah sənə necə nemətlər verib».

Adamların xarakterinə işarə olunan bir məsələ deyilir ki, kimi bəzi insanlar içində yarisına qədər su olan stəkanın boş yarisını, bəziləri isə dolu yarisını görür. Allah istəyir ki, insan dolu yarisına nəzər salıb şükr etsin. Bəzən insan heç vaxt çata bilməyəcəyi şeyləri ələ gətirməkdən ötrü daim götür-qoy edir. Qənaət ruhiyyəsində olan heç zaman acımadığı kimi bu ruhiyyədə olmayanlar da heç zaman doymur. Onlar hesablarında pul, süfrələrində dadlı təamlar olduğu halda, ehtiyac və aclıq hissi ilə əriyirlər. Dünya şor suya bənzəyir. Onu içənin ciyəri yanır. İnsan malik olduğu şeylərin qədrini bilib qane olarsa hər zaman şad olar. Amma öz olanlarına qane olmayıb əlçatmaz arzularla qovrulanlar sevinc üzünə həsrətdir. İmam (ə) «əlində olanlardan axirət səadətin üçün də faydalan» buyurur.

İnsanın dünya malına münasibəti bir neçə baxımdan araşdırıla bilər. Məsələn, əgər söhbət insanın dünya malına məhəbbətindən gedirsə, bu malın az və ya çox olmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əgər dünya malına məhəbbət insanın ibadəti və ictimai vəzifələrinə zərər vurursa, bu çox təhlükəli haldır. Ona görə də insan belə bağlılıqlardan qorunmalıdır. İnsan bir şey əlindən çıxdıqda qəmlənməməli, bir şey qazandıqda da sevinməməlidir. «Hədid» surəsinin 23-cü ayəsində buyrulur: «Bu sizin əlinizdən çıxana kədərlənməməyiniz və sizə verilənə də sevinməməyiniz üçündür». Əlbəttə ki, bu sözləri demək çox asandır.

İnsan özünü belə bir məqama çatdırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edə bilər. O öz nəfsini tərbiyələndirmək üçün ən çox sevdiyi bir şeyi başqasına bağışlaya bilər. «Ali-imran» surəsinin 92-ci ayəsində oxuyuruq: «Sevdiyiniz şeylərdən sərf etməyincə savaba çatmazsınız. Şübhəsiz ki, Allah xərclədiyinizi biləndir».

İnsanlara əl tutmaq üçün çalışmağın bir şərti var. Aydınır ki, başqalarına əl tutmaq müstəhəb, bir çox vəzifələr isə vacibdir. Müstəhəb iş vacib işə mane olmamalıdır. Məsələn, təhsili buraxıb pul qazanmaq və onu başqalarına paylamaq düzgün sayılmır. Vacib işin tərk olunmasına gətirən müstəhəb işə icazə verilmir.

Mümkündür insan ixtiyarında olan var-dövlətdən istifadə etməsin. Burada müxtəlif məqsədlər ola bilər. İnsan paxıl olduğu üçün yığdığı var-dövlətdən istifadə etməyə qıymaz. Amma başqa bir səbəb də ola bilər. Mümkündür ki, insan dünya ləzzətlərinə adət etməmək üçün qazancına toxunmasın. İnsan birdən-birə qula çevrilir. O, öz bütünə asta-asta vermiş verir. İnsan dünya malından az istifadə etməklə onun məhəbbətindən amanda qala bilər. Ümumiyyətlə, qənaət və az xərc ilə dolanmaq övliya sifətidir. Sərvətli adam zahid də ola bilər. Misilsiz var-dövlətə malik olan həzrət Süleyman öz əlinin zəhməti ilə ərşəyə gətirdiyi arpa çörəyi yeyərdi.

İnsanı dünya malına bağlayan digər bir əlaqə zəif əxlaqi sifətlərdir. Yalnız zəif əxlaqlı insanlar dünya malını dəyərli bilib onun ardınca qaça bilərlər. Hər hansı itki səbəbindən qəm-qüssəyə batmağın da bir səbəbi zəif əxlaqdır.

Əgər insanın dünya malına məhəbbəti olmasa və yalnız vəzifələrinin icrası üçün dünyadan istifadə etsə heç zaman dünyaya könül verməz. İstər varlı insanın Allah yolunda infaqı, istərsə də imkansızlıq qarşısında insanın səbri böyük ibadətlərdən sayılır. Axirəti düşünən insan var-dövlət tapıb onu itirməkdən qorxmur. İmam Sadiq (ə) buyurur: «Böyük var-dövlət və güc səni məst etməsin».¹⁰

«Allah sevincdən özünü itirənləri xoşlamır» («Qəsəs» surəsi, ayə 76.). İnsan var-dövlətini əldən verdikdən sonra bədbin olarsa Allahın sevgisindən məhrum olar. «Məaric» surəsinin 19-22-ci ayələrində buyurulur: «Həqiqətən insan çox həris və tamahkar yaradılmışdır; ona bir pislik üz verdikdə fəryad qoparır, xeyir nəsib olduqda isə xəsislik göstərir. Namaz qılanlar istisnadır».

¹⁰ - Misbah Yəzdi, Sadiq yol axtaranlar üçün İmam Sadiqin (ə) nəsihətləri, səh. 61

Nə üçün insanların bir qismi dövlətli, digər bir qismi isə kasıbdır? Əvvəla var-dövlətin çoxluğu Allahla dostluq yox, imtahan əlamətidir. «Ənfal» surəsinin 28-ci ayəsində buyrulur: «Bilin ki, var-dövlət və övlad sizin üçün yalnız bir imtahandır». Başqa bir ayədə oxuyuruq: «Biz sizi xeyir və şərle sınağa çəkərik» («Ənbiya» surəsi, ayə 35.). Dilimizə sınaq mənasında tərcümə olunmuş sözə Quranda «fitnə» kimi işarə olunub. Ayələrdə var-dövlət fitnə, başqa sözlə, sınaq kimi tanıtılır. İnsan var-dövlət qazanıb onu sərf edərkən ilahi göstərişlərə əməl edə biləcəkmi? Bir halda ki, dünya imtahandır, ona vurulmağa dəyərmi?! Əlbəttə ki, dünya son məqsəd olsaydı onun haqqında düşünməyə dəyərdi. Bir halda ki, dünyanın ömrü imtahan bitənədəkdir, ona könül verməyə də dəyməz. Dünya, üzərində suallar yazılmış imtahan vərəqi kimidir. Bu kağızın gözəl olub-olmamasının əsl məqsədə heç bir dəxli yoxdur. Əsl məqsəd suallara düzgün cavab yazmaqdır. Yuxarıda qeyd olunan bərabərsizliyin ikinci səbəbi budur ki, dünya nemətləri Allah nəzərində biz düşünmədiyimiz kimi dəyərli deyil. Qurani-Kərimin bir çox ayələrində dünya nemətləri axirət nemətləri ilə müqayisə olunur və təbii ki, axirət nemətlərinə üstünlük verilir. «Axirət ruzisi daha xeyirlidir» buyrulur. İnsana dünya nemətlərinə uymayıb axirət nemətləri haqqında düşünmək tapşırılır. Bəli, əsl ruzi olan, yəni «Allah ruzisi» adlandırılan əbədi axirət nemətlərinin ardınca getməyə dəyər.

GÖZƏLLƏRİN ƏN ÜSTÜNÜ, GÖZƏL ƏXLAQDIR

“Əxlaq” lüğətdə və terminologiyada

“Əxlaq” lüğətdə “xulq” sözünün cəmidir və “xulq” sözü “xəlq” sözü ilə müqayisə oluna bilər. Ərəb dilində “xəlq” sözü insanın zahiri gözü ilə gördüyü forma, surət, şəkil mənasındadır. “Xulq” isə qəlbin gözü ilə müşahidə olunan daxili qüvvələr,

xüsusiyyətlər, keyfiyyətlər mənasındadır.¹¹ İbn Moskəveyh “*əxlaqi əməllər*”i məşq, adət və insanın ruhuna nüfuz etmiş vərdiş ilə yanaşı əməllər olduğunu qeyd edir. O deyir: “Xulq, həmin nəfsani bir haldır ki, təfəkkürə və düşünməyə ehtiyac olmadan insanı müəyyən əməlləri etməyə dəvət edir”¹².

Buna əsasən, “əxlaq” insanın ruhi və batini sifətlər, keyfiyyətlər toplusudur.

Əxlaq elminin predmeti və əsas müzakirə obyektı “insan” və onun “rəftarlar”ı, “hallar”ıdır. Bu rəftar və hallar insanın səadətində və pis aqibətində təsirə malikdir və hər bir şəxsin də dəyəri onun müsbət əxlaqi keyfiyyətlərində olduğundan əxlaq elmi və nəfsin paklaşdırılması ən faydalı, ən lazımlı elmlərdən hesab olunur.

Əxlaq elmində bir sıra nəzəri mövzular vardır ki, əsasən insanın nəfsi və onun daxili qüvvələrinin (ağıl, vahimə, şəhvət, qəzəb qüvvəsi) tanıtdırılmasına, bu qüvvələrdən hər birinin alt çoxluqlarına, rəzil (mənfi) və müsbət keyfiyyətlərə aiddir. Bir sıra elmi bəhlər də insanın başqaları ilə rəftarına və əməllərinə aiddir. Buna görə də əxlaqi bəhlərin təsnifatında (bölgü) “*nəzəri əxlaq*” və “*əməli əxlaq*”la üzləşirik.

Əxlaqi fəzilətlərin (müsbət keyfiyyətlər) və rəzil (mənfi) sifətlərin tanıtdırılması, həmçinin, bəzən insanın şəxsi rəftar və halları ilə bağlıdır, bəzən isə digərləri ilə rabitə dairəsindədir. Bu üzdən də başqa bir təsnifat var: “*fərdi*” və “*ictimai*” əxlaq.

Əxlaqi cəhətdən “özünütərbiyə” bir tərəfdən, yalnız mənəvi çirkinliklərin, bir tərəfdən də yaxşılıqların və dəyərlərin tanınması ilə və bu çirkinliklərin aradan qaldırılması, dəyərlərlə

¹¹- Rağib İsfahani, *Mocəmu-Mufrədati-Əlfazil-Quran*, s. 159

¹²-Razi, *Təhzibul-Əxlaq və Təthirul-Əraq*, s. 51

zinətlənməsi ilə əldə olunur. Buna görə də, kamal yolunda hərəkət edənlər və nəfsin paklaşdırılmasına marağı olanlar üçün birinci addım, bu mənfi və müsbət keyfiyyətlərin tanınmasıdır.

Şəhid Murtəza Mütəhhəri əxlaq elminin tərifində belə deyir: Əxlaq – necə yaşamağı bilməkdən ibarətdir... Həmçinin əxlaqda başqa bir məna da nəzərdə tutulur və o da budur: necə yaşamaq lazımdır ki, mənəvi dəyərə malik olsun, müqəddəs və ali olsun? Yəni, mənəvi dəyərə malik və adi əməldən daha üstün olmaq, “əxlaqi əməl” anlayışının bir hissəsidir.

Əxlaq elminin alimləri, “əxlaq”ın nə olması və “əxlaqi əməl”in hansı əməl olması sahəsində, insanın rəftar və əməllərini “*təbii*” və “*əxlaqi*”yə bölmüşlər.¹³

- a) **Təbii əməl:** Bu, insanın təbiətinin tələb etdiyi adi, gündəlik işlərdir və mənfəətin əldə olunması, zərərin də uzaqlaşdırılmasına görədir. Heyvanların gördüyü işlərlə ortaq olan bu əməllər nə təriflənməsi, nə də məzəmmət olunmasıdır. Yemək, içmək, yatmaq və bu kimi fəllər təbii əməllərdir.
- b) **Əxlaqi əməl:** Təbii əməllərin fəvqündə dayanan və insana məxsus olan əməllər. Bu əməllər təbii əməllərin əksinə olaraq tərif layiq və mənəvi dəyərə malikdir. Məsələn: bağışlama, əfv etmə, güzəştə getmə, haqqı tanıma, vəfadarlıq, pislik qarşısında yaxşılıq etmə, heç bir mənfəət güdmədən digərlərinə xidmət etmə və digər insani əməllər.¹⁴

Əxlaqi, əməllərin obyektinə əsasən üç dəstəyə bölmüşlər:

¹³- Mütəhhəri, *İslam elmləri ilə tanışlıq*, c. 2, s. 191

¹⁴ -Tədqiqatçı qrupu, *Dairətul-Məarif Təşəyyu (Şiə ensiklopediyası)*, c. 2, s. 191

1. **Fərdi əxlaq:** Yəni, fərdin özünə aid olan işlər. Bu işlər yerinə yetirilən zaman əsas etibarilə Allah və camaatla rabitə nəzərdə tutulmur. Məsələn: qarınqululuq və şəhvətpərəstlik.
2. **İctimai əxlaq:** İctimai əxlaqın əsas oxu insanın digərləri ilə rabitəsidir. Bu, fərdlərlə get-gəl etmək və ictimai həyat əsasında əmələ gəlir.
3. **İlahi əxlaq:** İnsanın bu əməlləri Allahla rabitəyə aiddir. Məsələn: Allaha diqqət etmək, Onu yada salmaq, Ona ümid etmək, iman gətirmək, inanmaq, ibadət və bəndəliyin mənşəyi olan Allah qarşısında qorxu və təvazökarlıq.¹⁵

Şəhid Mütəhhəri tərbiyə və əxlaqın bir-biri ilə fərqi olub-olmaması bölməsində əxlaq və tərbiyənin fərqiə inanmağın səbəbini belə izah edir: tərbiyə yalnızca “bəsləmə” və “qayğısınaqalma”, “düzəltmə” məfhumunu çatdırır. Tərbiyə nəzərindən “tərbiyə”nin necə və nə üçün olacağının fərq yoxdur. Yəni, “tərbiyə” məfhumunda müqəddəslik mənası gizlənmir ki, *“Tərbiyə, yəni bir şəxsə heyvaniyyət fəvqində olan keyfiyyət ələ gətirəcək şəkildə təlim vermək”* deyək. Əksinə, rəftar və əməli tərbiyə də bura aiddir. Belə olduqda, bu söz hətta heyvanlara da şamil olur. Amma “əxlaq” məfhumunda müqəddəslik gizlənməmişdir və buna görə də əxlaq sözünü heyvan haqqında işlətmirlər. Əxlaq insana xasdır.¹⁶

Alimlər nəzərində “əxlaq” məfhumu qısa şəkildə aydınlaşdıqdan sonra, o, dini nəzərdən də araşdırılmalıdır. İslam əxlaqi təlimləri iki mənbədən qaynaqlanır: kitab və sünnə. Allah-taala instinktlərin kontrol olunması, hidayətə kömək və

¹⁵ -Məkarim Şirazi, *Quranda Əxlaq*, c. 1, s. 741

¹⁶ -Tədqiqatçı qrupu, *İslamda təim və tərbiyə*, s. 95

insanın səadəti üçün müxtəlif amillər qoymuşdur. Əlbəttə, bu amillər insana layiq olub, onun özünün ixtiyarı və seçimi ilədir. İnsanın öz yaradılışına diqqət etməsi və təfəkkür, düşünmək xüsusiyyətlərinə malik olması ona tüğyan edən şəhvət və selin qarşısında güclü sədd çəkməyə kömək edir.

Bədgümanlığın amilləri

İnsanın bədgümanlıq etməsinə səbəb olan amillər aşağıdakılardır:

a) Bədgüman insanın xüsusi zəifliyə və ruhi sarsıntıya düşər olması onu başqaları barəsində pis gümanlar etməyə vadar edir. Əli (əleyhis-salam) bu barədə buyurur: *“Şər insan başqaları barəsində xeyir fikrində deyildir. Çünki onları da öz təbiəti ilə müqayisə edir.”*¹⁷

b) İmansızlıq və ya imanın zəif olması bədgümanlığın digər amilidir. Əli (əleyhis-salam) buyurur: *“Bədgüman insanın dini yoxdur.”*¹⁸

Başqa bir hədisdə isə buyurur: *“İman bədgümanlıqla bir yerə yığılmaq.”*¹⁹

v) Batının alçaq təbiətli olması, gözəl əxlaqdan və insani səciyyələrdən uzaq olmaq sui-zənnin digər bir səbəbidir. İmam Əli (əleyhis-salam) buyurur: *“Xəyanət etməyən bir şəxsə qarşı bədgüman etmək alçaqlıqdır.”*²⁰

Camaatın qarşı tərəfə (bədgüman insanın sui-zənn etdiyi şəxsə) qarşı sui-zənn etməsinin səbəbləri aşağıdakılardır:

¹⁷ - “Gürəul-hikəm”, səh. 105

¹⁸ - “Gürəul-hikəm”, səh. 264

¹⁹ - “Gürəul-hikəm”, səh. 264

²⁰ - “Biharul-ənvər”, 75-ci cild, səh. 93

a) Töhmət məqamında qərarlaşmaq. Bəzən insan özünü elə yerlərdə qərar verir ki, camaat onun barəsində bədgüman etməsinə səbəb olur. Elə işlər görür ki, hər kəs onu görsə onun barəsində pis fikirləşər. Bu işə də islam nəzərindən icazə verilmir. Çünki belə olan halda insan öz ixtiyarı və iradəsi ilə başqalarının onun barəsində bədgüman etməsinə şərait yaradır və onun müqəddimələrini hazırlayır. Əli (əleyhis-salam) buyurur: *“Hər kəs pis və nalayiq yerlərə daxil olsa, müttəhim olunar. Özünü töhmətə məruz qoyan şəxs onun barəsində bədgüman edənləri məzəmmət etməsin.”*²¹

Rəvayət olunmuşdur ki, bir gün Peyğəmbəri-Əkrəm (səlləllahu əleyhi və əlih) öz həyat yoldaşı Səfiyyə (Hüyy ibni Əxtəbin qızı) söhbət edirdi. Bu zaman ənsardan olan bir kişi oradan keçirdi. Peyğəmbər onu çağıraraq buyurdu: *“Ey filankəs! Bu qadın arvadım Səfiyyədir! (Yəni gərək qəlbindən pis fikir keçməsin).”*

O kişi dedi: “Ey Allahın Rəsulu! Məgər biz sənə barəndə yaxşılıqdan başqa bir şey fikirləşə bilərikmi?!”

Həzrət buyurdu: “Şeytan qan kimi insanın bütün bədənində cərəyan edir və mən də (onun) sənə daxil olacağından (yəni mənə qarşı sui-zənn edəcəyindən) qorxdum.”²²

Pis fikir, bədbinlik, sui-zənn xalqın mühakiməsi nümunələridir. İnsan başqalarının yersiz mühakimə yürütməsinə şərait yaratmamalıdır. Bununla yanaşı, başqalarının razılığı üçün çalışmamalıyıq. Yalnız Allahın razılığını qazanmaq istəyənlər düzgün yoldadırlar. Bəzən insanların istəyi Allahın istəyindən fərqlənir. İnsanlar bəzən yersiz mühakimələr yürüdürlər, nahaq tərif və nahaq ittihamla cəhd edirlər. Demək, insan öz əməlləri ilə xalqın diqqətini cəlb etməyə çalışmamalı, eyni zamanda, ehtiyatlı olmalıdır ki, xalq ona münasibətdə bədbin olmasın.

²¹ - Nəraqi, Molla Məhdi, “Camius-səadat”, 1-ci cild, səh. 319

²² - “Biharul-ənvar”, 71-ci cild, səh. 191

Yəni xalqın razılığı üçün çalışmamaq ayrı bir məsələdir, bədbinliyə şərait yaratmamaq isə başqa bir məsələ. Allahın razılığını qazanmaq bütün hallarda zəruridir. İnsan daim düşünməlidir ki, onun hərəkətləri Allahın razılığına uyğundur, yoxsa yox?

Allah-təala icazə vermir ki, mömin şəxs özünü abırdan sala və ya başqalarına ehtiramsızlıq göstərə. Mömin şəxsin hörməti gözlənməlidir. Başqalarına səni hörmətdən salmaq icazəsi verilmədiyi kimi, sən də öz hörmətini və digər möminlərin hörmətini qorumaq, sui-zənn və yersiz ittihamlara yol açmamalısan. Mömin şəxs ittiham üçün şərait yaratmamalıdır. Eləcə də, başqaları ittiham olunmamalıdır. Əlbəttə ki, bu iki qaydaya əməl etmək çox çətinidir. Bir tərəfdən xalqın razılığını güdməməli, digər tərəfdən onların bədbin olması üçün şərait yaratmamalıyıq. Bu sərhədləri dəqiq qorumaq asan deyil. İnsan öz eyb və günahlarını gizlətməlidir. Xalqdan gizli qalmış eyblərimizi açıqlamağa ixtiyarımız yoxdur. Bu qaydaya riayət edilsə, insana qarşı müsbət fikir yaranar. Bu, ilahi bir nemətdir və bu nemətin qədrini bilmək lazımdır. Xalqın etimadı adlı nemətdən maddi və mənəvi fəaliyyətlərdə bəhrələnmək lazımdır. Dostların və müsbət fikirli xalqın varlığı ilahi hədəflərə çatmaqda yardımçı ola bilər.

Əgər haqqınızda ictimai rəy müsbət olarsa, xalq sizə inanarsa, bu inam sizi yaxşılığa vadar edər və çalışarsınız ki, insanların rəyini doğruldasınız. Əgər sizə aid edilən kamillik və gözəl xasiyyətlər sizdə yoxdursa, bu sifətləri əldə etməyə çalışın. Əgər xalq düşünürsə ki, siz ibadət və təqva əhlisiniz, bu rəyləri həqiqətə çevirməyə səy göstərin. Əgər sizi doğruçu hesab edirlərsə, çalışın ki, yalan danışmayıb, dilinizi əsassız sözlərdən qoruyasınız. Bir sözlə, xalqın müsbət rəyi nemətini əldən çıxarmayın. Xüsusi ilə, ictimai mövqeyə malik insanlar üçün xalqın müsbət fikri olduqca əhəmiyyətli sərmayədir. Ona görə də xalqın xoş gümanını qoruyun, xalqın arzuladığı və Allahın razı qalacağı rəftar sahibi olun.

Sözsüz ki, mömin, müvəhhid, kamil imana malik insanlara belə tövsiyyələr verməyə ehtiyac yoxdur. İmam Həsən (ə) isə bu kamil sifətlərin nümunəsidir. Pak insana «xalqın arzuladığı kimi ol» demək yersizdir. Çünki bu insan Allaha xatir özünü çirkinliklərdən pak etmiş və xalqın müsbət rəyini əvvəlcədən qazanmışdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, vəsiyyətnamədəki bu tövsiyyələr bütün xalqa ünvanlanmışdır. Çünki adi insanlara bədrəmələr, xətalər labüddür və başqaları bu nöqsanlardan xəbərsiz ola bilərlər. Yalnız belə insanların xalqın arzusuna uyğun rəftara çalışması məntiqi olar.

b) Pis və şər adamlarla oturub-durmaq. Adətən, şər və əxlaqsız adamlar saleh və düz insanlara qarşı sakit dayanmır, onlardan eyib tapmağa çalışır, onlarda kiçik bir zəiflik və nöqsanlı hal görən kimi onu şişirdir, zəiflik tapa bilmədikdə isə özündən bir eyib düzəldirlər. Belə adamlarla oturub-durmaq insanın layiqli adamlara qarşı bədbin olmasına səbəb olur, onların rəftar və təfəkkürlərini tam əksinə təfsir və təhlil edir, onların gözəl işlərini çirkin qələmə verir. Əli (əleyhis-salam) buyurur: “*Pis*

adamlarla oturub-durmaq yaxşı insanlara qarşı bədgümanlığa səbəb olur.”²³

Bədgümanlığın zərərləri

Bədgümanlıq insanın fərdi və ictimai həyatında xoşagəlməz təsirlər qoyur ki, aşağıda onların bəzilərini qeyd edirik:

a) Fərdi təsirlər

1. İnsanın camaatdan qaçması;

İctimai həyat insanlar arasında ülfət, ünsiyyət və qarşılıqlı etimad əsasında bərqərar olmuşdur. Əgər insanlar bir-birinə qarşı bədgüman etsələr, qarşılıqlı etimad aradan gedər, səmimiyyət və ünsiyyət qarşılıqlı nifrətə çevrilər, hamı bir-birindən qaçar. Bədgüman şəxs başqalarından qaçır və yalqız qalır. Əli (əleyhis-salam) buyurur: *“Hər kəs gümanını yaxşılaşdırmasa, hamıdan qorxar.”*²⁴

Hər bir insanın yaş, irs, fiziki və mə'nəvi istedad, ictimai mövqe kimi xüsusiyyətləri vardır. İnsanın qurduğu ictimai mövqedən həm yuxarı, həm də aşağıda digər ictimai təbəqələr mövcudur. İnsan özündən aşağıda və yuxarıda olanlarla hansı münasibətdə olmalıdır?

²³ - “Biharul-ənvar”, 71-ci cild, səh. 192

²⁴ - “Ğurərul-hikəm”, səh. 254

Hamını eyni bir səviyyədə bilmək yanlış fikirdir. Müəllimlə şagird, müdirlə fəhlə, ata ilə övlad arasında inkarolunmaz fərqlər vardır. İslamda hamının bərabər olduğunu əsas gətirərək əsgərin komandirə tabe olmaması tamamilə məntiqsizdir. Rəvayətdə buyrulur: «Bütün müsəlmanlar darağın dişləri tək bərabərdirlər» («Biharul-ənvər», cild 78.). Lakin bu rəvayətdə müxtəlif ictimai vəzifəyə malik müsəlmanlar yox, Allah qarşısında ümumi bəndəlik nəzərdə tutulur. İctimai işdə rəhbərlik məsuliyyəti daşıyan müsəlmana itaətsizlik ümumi işi müvəffəqiyyətsizliyə aparır. Bu itaətsizlik adətən zəif iradəli insanlarda baş verir. Öz zəifliyini ört-basdır etmək istəyən insan bir pillə hündürdə dayanan müsəlmana qarşı çıxıb «mən səndən əskik deyiləm» demək istəyir. Amma təbəçilikdə olan şəxsin etirazı haqlı da ola bilər.

Amma bütün bu zərurətlər müsəlman cəmiyyətinin xeyrinə olduğu üçün hər müsəlman öz vəzifəsinə əməl etməlidir. Mömin insan nəfsani istəklərə uyub təbəçiliyində olduğu şəxslə dava-dalaşa yol vermədən öz vəzifəsinə əməl etməlidir.

İnsan özündən aşağıda dayananlara həqarət gözü ilə baxmamalıdır. Allah-təala Qurani-Kərimdə buyurur: «Bir qövmlə digərini lağa qoymasın. Ola bilsin ki, lağa qoyulanlar lağa qoyanlardan daha yaxşı olsunlar» («Hucərat» surəsi, ayə 11.).

2. İman və ibadətlərin məhv olub puça çıxması

Başqalarına qarşı bədgüman olmaq, pis fikirlərə qarşı reaksiya göstərmək insanın ibadətlərini puça çıxarır, günah yükünü ona ərməğan gətirir. Əli (əleyhis-salam) buyurur: *“Bəd güman etməkdən uzaq ol! Çünki bəd güman ibadəti korlayır və günahı böyüdür.”*²⁵

²⁵ - “Gururul-hikəm”, səh. 263

Yəni insan başqalarına qarşı bədgüman etdiyi zaman onların barəsində düzgün olmayan mühakimə yürüdür, onların barəsində yaramaz sözlər danışaraq eyiblərini axtarır və özünü başqalarından üstün hesab edir. Nəticədə bu yaramaz sözlər, qeybət və özünü üstün görməsi bir tərəfdən ibadətlərinin puça çıxmasına səbəb olur, digər tərəfdən də bu çirkin əməllər və rəzil sifətlər bədgümanlıq günahının yanında qərarlaşaraq sahibinin günahını ağırlaşdırır.

3. Həlak olmaq

Sui-zənn və qeybət bir-biri ilə əlaqəli çox namərd və xain günahdır. Ata-babalarımız “Su yatar, düşməni yatmaz” deyib. Doğrudan da, belədir. Üstəlik insanların ən böyük düşməni nəfs və şeytan gözünü belə qırpmır. İnsanı günaha təhrik etmək, fikrini qarışdırmaq, qəlbə fitnə-fəsad salmaq üçün hər an hücumu hazır dayanır. Məsum sözlərin qəlibinə qeybət dinamiti yerləşdirir və insanın o qədər xeyirli əməlini bir anda göyə sovurur, insana elə söz dedirdir ki, meşəyə düşən qılgıncım kimi hər şey bərbad olur. Belə təhlükəli düşmənlərə qarşı son dərəcə diqqətli yaşamalısınız, iyirmi dörd saat növbə çəkən əsgər kimi nəfs və şeytana qarşı ayıq-sayıq olmalıyıq.

Bədgümanlıq çox təhlükəli ruhi xəstəliklərdən biridir. Bədbin şəxs daim ruhi əzab keçirir, onun qəlbinin səhifəsi puç xəyallar və yanlış fikirlərlə örtülmüşdür. Buna görə də zamanın keçməsi ilə öz ruhi sağlamlığını əldən verir, sui-zəndən irəli gələn məyusluq səbəbi ilə özünü həlak edir. İmam Əli (əleyhis-salam) buyurur: *“Bədgümanlıq sahibini həlak edir, ondan uzaqlaşanlar qurtuluşa çıxar.”*²⁶

b) İctimai təsirlər

²⁶ - “Ğurərul-hikəm”, səh. 263

1. İnsanlar arasında qarşılıqlı etimadın aradan getməsi

Bədgümanlıq cəmiyyətə hakim olan məcmu etimad ruhunu aradan aparır, ictimai təhlükəsizliyi xəərə salır. Belə ki, heç kəs başqasına etibar etmir, insanlar bir-birinə xəyanətçi gözü ilə nəzər salaraq bir-birindən qaçirlar. Əmirəl-möminin Əli (əleyhis-salam) buyurur: *“Camaatın ən pisi o kəsdir ki, bədgümanlığına görə camaata etimad etmir, bir kəs də onun əməlinin pis olduğuna görə ona etimad etmir.”*²⁷

2. İşlərin xarab olması və başqalarının şər işlərə təşviqi

Bədgümanlığın mənfi təsirlərindən biri yaxşı işlərin puça çıxmasıdır. Çünki bədgümanlıq etimadsızlıq yaradır, etimadsızlıq da başqalarında mənfi hislər oyadır və işlərin eşq-məhəbbət üzündən yerinə yetirilməsi əvəzinə, etimadı cəlb etmək üçün süni rəftarlara, yaxud işdə problem yaratmağa, işlərin görülməsini mürəkkəbləşdirməyə vadar edir. Başqa sözlə desək, bədgümanlıq xisləti düz və etimad olunan insanları düzgün olmayan yollardan istifadə etməyə vadar edir. Əli (əleyhis-salam) bu barədə buyurur: *“Bədgümanlıq işləri puça çıxarır və insanı pisliliklərə tərəf çəkir.”*²⁸

3. Dostluq əlaqələrinin gərginləşməsi

Dostlara qarşı bədgümanlıq onların arasındakı əlaqələrin gərginləşməsinə səbəb olur, dostluq və səmimiyyəti məhv edir. Əli (əleyhis-salam) buyurur: *“Bədgümanlıq hər kəsin qəlbina*

²⁷ - “Ğurərul-hikəm”, səh. 263

²⁸ - “Ğurərul-hikəm”, səh. 263

qələbə çalsa, onunla dostu arasında artıq səfa-səmimiyyətə yer qalmır.”²⁹

4. Yaxşılara qarşı da bədgüman olmaq

Əgər insan bədgümanlığı öz xasiyyətinə çevirərsə, o get-gedə yaxşılara qarşı da bədgüman olacaqdır.

²⁹ - “Ğurərul-hikəm”, səh. 264

Şübhəsiz, İslamın ardıcıl şəkildə müsəlmanların diqqətini birbirlərinə yönəltməsinin səbəbləri var. Bu səbəblərdən ən mühümü budur ki, insanların taleyi bir-birinə bağlıdır, onların mənəvi kamilliyi sıx şəkildə əlaqəlidir. Əgər insanlar dağlarda və meşələrdə pərakəndə şəkildə yaşasaydılar, bugünkü elmi-texniki nailiyyətləri əldə edə bilərdilərmisi?! Tənhalığa çəkilmiş insan cəmiyyətlə heç bir əlaqə saxlamasa, qarnını doyurmaq üçün heyvan təkm yem gəzməlidir. Cəmiyyətlə əlaqəni tamamilə üzdukdə sadəcə yemək bişirmək və paltar tikmək mümkün olmur. Sadə bir köynək fermadan toxuculuq fabrikinədək uzun bir yol keçir. Başqa insanlarla rabitədə olmadan hətta nitqi qorumaq mümkünsüzdür. Bu gün mənzilimizdə faydalandığımız su, qaz, işıq ictimai həyatın bəhrələrindəndir. Əgər toplum olmasa tənhalığa çəkilmiş insan bir ovuc su əldə etmək üçün olmazın əziyyətlərini çəkmək. Bəli, ictimai həyat bizim bütün maddi ehtiyaclarımızın təminində aparıcı rol oynayır. Məgər toplum olmasa tənha insan təbiət hadisələri qarşısında təm gətirə bilərmisi?! Şübhəsiz, cəmiyyətdən uzaqlıq insan üçün yalnız problemlər yaradır.

Mənəvi işlərdə də vəziyyət eynidir. Şübhəsiz ki, böyük əksəriyyət eşitmək və ya mütaliə yolu ilə dinlə tanış olur. Biz uyğun sahədəki biliklərimizə görə ata-analarımıza, müəllimlərimizə və kitablara borcluyuq. Əgər ictimai həyat olmasaydı bu sayaq rabitələr də olmazdı. Aydın məsələdir ki, hər bir millətin dili ictimai rabitələr sayəsində formalaşmışdır. Çoxsahəli ünsiyyətlər sayəsində dilin lüğət tərkibi genişlənmişdir.

Düşünmüşünüzmü ki, əgər ata-anamız və ətrafdakılar bizi Allah, peyğəmbər, din və Quranla tanış etməsəydilər, bütün bu həqiqətlərdən qəflətdə qalardıq? Deyə bilərsiniz ki, mən kitablardan oxuyub öyrənərdim. Məgər kitablar ictimai rabitələr sayəsində ərsəyə gəlmirmi? Əgər cəmiyyət olmasaydı, hərflər, sözlər, dillər formalaşardımı? Yazı necə yaranır, necə öyrədilir? Əgər bir şəxs tənhalığa çəkilib özündən əlifba yaratsa və həmin əlifba ilə kitab yazsa, bu kitabı ondan başqa kim anlayar? Başqalarının bu kitabı oxuması üçün o ictimai əlaqələrə qatılıb uyğun əlifbanı öyrətməyə məcburdur. Bəli, dini və mənəvi məsələlərdən nə biliriksə, ictimai həyatın səmərələrindəndir.

Mənəviyyatla, zəruri həqiqətlərlə tanışlıq üçün hər birimiz ictimai həyata, məsələn müəllimə, ata-anaya, məktəbə, sinifə, məscidə, hüseyniyyəyə, kitaba möhtacıq. İnsan təkliddə saleh iş görməyə də acizdir. Yalnız başqalarının köməyi ilə xeyir işləri həyata keçirmək mümkün olur. Məsələn, Əhli-beyt (ə) üçün əlamətdar günlərdə mərasim qurmaq savabdır. Əvvəla, bu məclis özü ictimai bir yığıncaqdır. İkincisi, əgər siz qonaqlara yalnız çay süfrəsi açmaq istəsəniz, süfrəyə qoyacağınız qənd, çay və başqa hər nə ictimai işin məhsuludur. Əgər başqaları fabrik və zavodlarda çalışıb ehtiyac duyduğunuz şeyləri istehsal etməsələr, siz addım ata bilməzsınız. Demək, sadə bir məclisinin keçirilməsi üçün cəmiyyətin iştirakı labüddür.

İstər maddi, istər mənəvi yönümdə insanın bütün ehtiyacları cəmiyyət və ictimai həyat sayəsində təmin edilir. Əgər cəmiyyət və ictimai həyat olmasaydı, hətta peyğəmbərlər də bir iş görə bilməzdi.

Peyğəmbər (s) təkbaşına ayrı-ayrılıqda fərdlərlə görüşüb söhbətləşsə nə kimi nəticə əldə edərdi?! İslam peyğəmbəri (s) öz mühüm bəyanatlarını xalqa çatdırmaq üçün müxtəlif fərsətlərdən faydalanmışdır. Həzrət həcc dövrünü qənimət sayırdı. Həmin vaxt ucqar yerlərdən ziyarətə gələnlər böyük bir izdiham təşkil edirdi. Belə məqamlarda Allah buyuruqlarını insanlara çatdırmaq daha münasib idi. Amma fərdi dəvətlə nəticə əldə etmək mümkünsüzdür. Demək, hətta peyğəmbərlər də cəmiyyətlə işləmiş, ictimai rabitələrdən bəhrələnmişlər. Əgər peyğəmbər ətrafındakılarla ayrı-ayrılıqda görüşsəydi ömrünün sonunadək kiçik bir qrupa həqiqəti çatdırmış olardı. Hansı ki, biz qısa bir müddətdə milyonlarla insanın İslama qatıldığını görürük.

Əslində informasiya mübadilələrinin misilsiz sürət aldığı dövrümüzdə fərdi həyatdan danışmağa dəyməz. Belə bir dövrdə insanın öz maddi və mənəvi ehtiyaclarını təkbaşına təmin etməsi mümkünsüzdür.

Əgər desək ki, insanın həyatı ictimai həyatdan ibarətdir, yalan olmaz. Bu istiqamətdə ifratçı nəzəriyyələr də var. Onların nəzərinə, ümumiyyətlə insan ictimai rabitələrə qatılmadan öz insanlığını qoruya bilməz. Onlar bildirirlər ki, ictimai həyatdan uzaqlaşmış fərd heyvan səviyyəsinə enir. Uyğun baxışı irəli sürən materialistləri rədd edirik. Bəşəriyyətin atası həzrət Adəm tək-tənha xəlvəli olunmuşdu. Cəmiyyət yox idisə də, həzrət Adəm şəxsiyyət baxımından böyük insan idi. Yəni Allah cəmiyyətdən kənarda da insan tərbiyə edə bilər. İslam baxımından, insanın ictimai həyata qatılması onun normal bir həyat yaşayıb öz ehtiyaclarını təmin etməsi üçündür.

Biz həzrət Adəmin yaranışı kimi istisna halları rədd etmirik. Hazırkı vəziyyət isə başqadır. Əgər ictimai rabitələr qırılsa, ya insanların həyatına son qoyular, ya da bir çox ehtiyaclar təmin olunmamış qalar. Allah insanı elə yaratmışdır ki, o öz maddi və mənəvi ehtiyaclarını başqalarının köməyi ilə təmin edə bilər. Bu baxımdan insanı ictimai varlıq saymaq olar. Bu ictimailiyi müxtəlif cür mənalandırmaq mümkündür. Həqiqət budur ki, insan öz maddi və mənəvi ehtiyaclarını yalnız ictimai həyat sayəsində təmin edə bilər.

Əgər Allah-təala insanı kamilləşmək üçün yaratmışsa və bu kamilləşmə yalnız ictimai həyat sayəsində mümkündürsə, təbii ki, Allah rahibliyi, tərki-dünyalığı tövsiyə etməz. İnsanın təkamülündə məqsəd onun mənəvi kamilliyidir. Amma bir çox mənəvi kamilliklər maddi vasitələrlə əldə olunur. Demək, mənəvi inkişaf üçün maddi inkişafa ehtiyac var. Maddi inkişaf isə ictimai həyat sayəsində gerçəkləşir. İnsanı kamillik üçün yaratmış və bu kamilliyi ictimai həyatla şərtləndirmiş Allah guşənişinliyi məqbul saymaz. Bu səbəbdən İslam rəhbərləri buyurmuşlar: «İslam rahibliyə, guşənişinliyə, tənhalığa çəkilməyə icazə vermir. Yalnız istisna şəraitdə, xüsusi fərdlərin zərurət ucbatından müvəqqəti olaraq kənara çəkilmək icazəsi var. Bəli, deyilənlərdən bu qənaətə gəlirik ki, rahiblik İslamda məqbul deyil. Acından ölmək qorxusu olan insana yalnız zəruri həddə murdar ətdən qidalanmaq icazəsi verildiyi kimi, bəzilərinə istisna hallarda guşənişinlik icazəsi verilmişdir. Zərurət olmayan şəraitdə rahiblik qadağandır. Əksinə, İslam ictimai rabitələrin gücləndirilməsini, fərdlərin bir-birinə yaxınlaşmasını göstəriş verir. Bu baxışı İslamda prinsip kimi qəbul etmək olar. İslam insanların maddi və mənəvi problemlərinin həlli üçün ictimai rabitələrin möhkəmləndirilməsini tapşırır.

İslam təlimlərinə əsasən biz öz iman qardaşlarımızla sıx rabitədə olmalı, kin-küdurətə yol verməməliyik. Qurani-kərimdə buyrulur: «Həqiqətən möminlər qardaşdirlar; qardaşlarınızın rabitələrini möhkəmləndirin.»("Hucurat", 10.)

Uyğun buyuruqlar bir şəhərdə və ya bir kənddə yaşayan möminlərə şamil olunmur. Buyuruqda meyar imandır. İstənilən bir qövmdən, irqdən, millətdən, məntəqədən, əyalətdən olan imanlı insan bizə qardaş sayılır və onunla rabitəni möhkəmləndirməliyik. Bəli, hətta Amerikanın qara dərilili müsəlmanları bizə qardaşdır. Mömin dedikdə təkəcə ərəb və ya iranlı nəzərdə tutulmur. Bütün iman əhli arasında rabitələrin möhkəmləndirilməsi İslamın qəti göstərişlərindəndir. Dünyanın bu gün ərəzilər üzrə bölünməsi bu məsələdə heç bir rol oynamır. Bizim üçün əsas imandır, dünyanın ən ucqar nöqtəsindəki imanlı insan bizim qardaşımızdır və İslam göstərişlərinə əsasən onunla dostluq vacibdir.

İslamın eyni əqidəli insanları qardaş sayması onun prinsiplərindəndir. Hər bir müsəlman vəzifəlidir ki, bu qardaşlığı möhkəmləndirsin və onu hifz etsin.

Eyni zamanda qan qardaşları arasında da fərqli baxışların olması təbiidir. Necə ki, fiziki baxımdan fərqlənməyən iki nəfər yoxdur. Səliqə baxımından da iki insan eyni ola bilməz. Demək, baxış və səliqə fərqi tam təbiidir və iki qardaş, ərle arvad, ata ilə oğul arasında fərq ola bilər. İman qardaşları da istisna deyil. Möminlər arasında da fərqli cəhətlər mövcuddur.

Digər bir tərəfdən, ixtilaflar kin-küdurətlə, narahatlıqla müşayiət olunur. Bəsirətli insan öncədən görür ki, hər bir cəmiyyətdə səliqə fərqləri ucbatından ziddiyyətlər olasıdır. İki şəxs eyni bir məsciddə namaz qılır, eyni bir şəxsə iqtida edir, eyni bir alimə, mərcəyə təqlidçidir, eyni rəhbərə tabedir və eyni bir xəttədir. Bütün bunlara baxmayaraq onların müxtəlif məsələlərdə fərqli mövqe tutmasına, fərqli münasibət göstərməsinə şahid oluruq. Təcrübəli və imanlı insanlar bu sayaq ixtilafları sadəliklə həll edə bilir. Adi insanlar arasında isə uyğun səliqə fərqləri soyuqluğa kin-küdurətə səbəb olur. Digər bir tərəfdən şeytan da pusqudadır və münasib fürsət gözləyir ki, möminlər arasında düşmənçilik toxumu səpsin. Allah-təala buyurur: «Həqiqətən, şeytan sizin aranızda ədavət və düşmənçilik yaratmaq istəyir.»("Maidə", 91.)

Ayənin zikr etmədiyimiz davamında buyurulur ki, şeytan şərab və qumar vasitəsi ilə kin-küdurət yaradır. Əlbəttə ki, şərab və qumar şeytanın yalnız iki qurğusudur. Möminlər arasında düşmənçilik yaratmaq istəyən şeytanın minlərlə qurğusu var. Şeytan iki mömin arasında qarşıdurma yaratmaq üçün fürsət gözləyir. Ata ilə övlad, ana ilə qız, iki bacı, iki qardaş, iki qonşu, iki dost, iki sinif yoldaşı arasında ədavəti qızışdırmaq üçün şeytana fürsət lazımdır. İki millət arasında ədavət yaratmaq isə onun üçün daha asandır. İnsanın amansız düşməni pusquda gözləyir və onun gedişlərindən biri də budur ki, möminlər arasında soyuqluq yarandıqda onların qəlbinə nüfuz edib saman çöpündən dağ düzəlsin. Sadəcə bağışlanası bir səhv şeytan vasitəsi ilə şişirdilir. Nəticədə iki qohum, iki yerli, iki millət arasında düşmənçilik yaranır. Şeytanın təlqinləri o qədər güclənir ki, insan hətta qəlbindəki kin-küdurət səbəbindən yata bilmir. O düşündükcə bu düşmənçilik daha da dərinləşir. Belə məqamlarda insan öz mömin qardaşının qətli ilə də razılaşa bilər.

İxtilaf gerçəkdən də evlər yıxa bilər. İxtilaf səbəbindən şagird dərsə, müəllimə soyuq münasibət göstərə bilər. Bəzən elə olur ki, şagirdin müəllimə münasibəti onu sinifdən uzaqlaşdırar və ya müəllimin sözlərinə qulaq asmaz. İxtilaf səbəbindən ər-lə arvad arasındakı səmimi münasibətlər pozulur, ailə mühitində qovğa yaranır. Kin-küdurət və ixtilafların kök atıb insanları bir-birindən uzaqlaşdırması ziddiyyətlərin təbii sonluğudur. İnsanlar təkcə fiziki baxımdan uzaqlaşmır, onlar qəlbən də bir-birlərindən soyuyurlar. İncimiş insanlar bir-birlərinə ağız açmaq istəmir, yardım əli uzatmırlar. İnsan incidiyi insana ağız açmağı özünə ar bilir. Bir sözlə, ixtilaf səbəbindən hər iki tərəfin məhrumiyyətləri artır.

İxtilafların ağırlı sonluğunu nəzərə alan İslam tədbir görür. Əmirəl-möminin (ə) öz son tövsiyələrində yaxınlarına namaz və orucdan öncə aralarındakı rabitələri möhkəmləndirməyi tapşırır. Həzrət bu münasibətlə Peyğəmbərin (s) buyuruğunu zikr edir: «İki müsəlman, iki mömin qardaş arasında rabitəni möhkəmləndirmək namaz və orucdan üstündür.»

Qeyd olunduğu kimi, ictimai həyat insan, onun maddi və mənəvi təkamülü üçün çox əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə insanın özündə amillər mövcuddur. Həmin amillər birbaşa ictimai həyatın hifzinə, qarşılıqlı rabitələrə doğru aparır. Yəni Allah-təala insanı elə xəlf etmişdir ki, insan təbii şəkildə başqalarına meyl göstərir. Bu sahədə müxtəlif amilləri sadalamaq olar. Uyğun amillərdən biri məhəbbətdir. İnsanlar təbii olaraq bir-birlərini sevir. Məsələn ata-ananın övlada məhəbbəti bu qəbildəndir. Bəşəriyyətin Allah tərəfindən müəyyənləşdirilmiş daxili hisləri onda övlad arzusu yaradır. Övlad sahibi olduqdan sonra insanda övladla ünsiyyətə meyl fəallaşır. Valideyn övladını qucağına alır, ona məhəbbət göstərir, onun ehtiyaclarını təmin edir. İctimai həyatın hifzi və davamı üçün bu təbii meyillər mühüm amildir.

Digər bir tərəfdən övladın ata-anaya məhəbbəti uyğun rabitələri daha da möhkəmləndirir, ailə üzvlərini bir-birinə yaxınlaşdırır, onlar arasında dərin bir bağlılıq vücuda gəlir.

Bu daxili istəklərdən bir növü də ərhlə arvad arasında vücuda gəlir. Qadın və kişi təbii amillərlə bir-birinə doğru cəzb olunur. Ailə qurduqdan sonra ailə cütlüyünün hər biri hiss edir ki, o birinin yanında rahatlıq tapır. Bu rahatlıq heç bir başqa yolla vücuda gəlmir. Qurani-kərim bu barədə buyurur: «Onun nişanələrindən biri budur ki, sizin üçün özünüzdən aramlıq tapacağınız zövcələr qərar verdi, aranızda dostluq və mehribanlıq yaratdı.» ("Rum", 21.)

Allah-taala bəşəri elə xəlq edib ki, o yalnız öz cütlüyü sayəsində rahatlıq tapır. Qadın və kişinin bu sayaq bağlılığı insanları bir-birinə yaxınlaşdırən digər amildir. Bu amil onlar arasında rabitələri gücləndirir.

Bu iki amildən başqa amillər də mövcuddur. Bütün bu amillər insanlar arasındakı rabitələri gücləndirir. Əlbəttə ki, uyğun amillərin qarşısını alan səbəblər də ola bilər. Belə məqamlarda uyğun maneələri aradan qaldırmaq lazımdır. Əks təqdirdə, insanların rabitələri arzu olunmayan amillər üzərində qurula bilər. Təbii cazibə amilləri o qədər güclüdür ki, hətta bir-birinin dilini bilməyən iki insan yaxınlaşmağa meyl göstərir. Təsəvvür edin ki, bir şəxs yolu itirib, həyatının bir neçə gününü ucqar bir nöqtədə keçirməyə məcbur olub. Onun düşdüyü məkan səfalı, bağ-bağçalı, gül-çiçəkli, çeşidli meyvələrlə zəngin olsa da, həmin şəxsin gözü daim insan axtarışında olasıdır. O uzaqdan kiminsə gəldiyini görəndə kimi dərhal ayağa qalxıb heç bir tanışlığı olmayan bu şəxslə ünsiyyətə qatılmalıdır. Bəli, bu təbii bir istəkdir. Həmin təbii istək insanları bir-birinə doğru sövq edir, onları tənhalıq meylindən uzaqlaşdırır. Eyni təsirə malik başqa amillər də var. İnsan fitrətindəki bu amillər onu başqaları ilə rabitəyə, mövcud rabitələri möhkəmləndirməyə sövq edir.

İctimai rabitələri möhkəmləndirən amillər təkcə təbii amillərdən ibarət deyil. Ağıl da bu rabitələrin möhkəmləndirilməsini hökm edir. Ağılın hökmünə əsasən insan öz problemlərini aradan qaldırmaq üçün başqaları ilə münasibət qurmalıdır. Rəislə fəhlə, müəllimlə şagird, həkimlə xəstə arasındakı rabitələri nümunə göstərmək olar. Uyğun rabitələr ər ilə arvad, ata-ana ilə övlad arasındakı rabitələrdən fərqlənir. Məhəbbət duyğuları üzərində qurulmuş rabitələrdə ağıl bir o qədər də rol oynamır. Adətən atalar düşünməzlər ki, öz nəsilələrinin kəsilməməsi üçün övlad sahibi olmalıdırlar. Övlada meyl onların fitrətində mövcuddur. Övlad sahibi olduqdan sonra təbii şəkildə ona nəvaziş göstərir, qayğısını çəkirlər. Ata bütün bu işlərdən fitri bir ləzzət alır. Təsadüfi hallarda insan bu işlərə ağılın hökmü ilə qatılır.

Amma bir sıra ictimai rabitələr adətən ağılın hökmü ilə qurulur. Belə rabitələri qurarkən insan seçim aparır, kiminlə rabitə qurulmasının daha faydalı ola biləcəyi haqqında düşünür. İqtisadi rabitələrin qurulmasında daha çox mənfəət amili böyük rol oynayır. İnsan bu yönündə seçim apararkən əqli hesablamalara istinad edir. Amma unutmamalıyıq ki, uyğun rabitələrdə hər iki tərəf məsələyə eyni münasibətlə yanaşır. Bu qəbil rabitələrin qorunmasında mühüm şərtlərdən biri odur ki, hər iki tərəf fayda götürə bilsin. Əgər tərəflərdən biri ümumi mənfəət üçün, digəri yalnız özü üçün çalışarsa uyğun rabitələr davam etməz. Uyğun rabitələrdə insan özü üçün xeyir intizarında olduğu kimi, qarşı tərəf üçün də mənfəət nəzərdə tutmalıdır.

Bədgümanlıq ictimai rabitələrdə ədalət prinsipinin əleyhinə olaraq

Haqqında danışdığımız ictimai rabitələrdə qarşılıqlı mənfəətin təmini prinsipi hakimdir. Uyğun rabitələr yalnız bu prinsip əsasında davam edə bilər. Bu qəbil rabitələrdə insan qarşı tərəf üçün mənfəət nəzərdə tutmağa məcburdur. Qarşı tərəf üçün mənfəət nəzərdə tutulmaması əslində şəxsi mənfəəti itirməkdir. Bəli, uyğun rabitələrdə mənafeələrin qarşılıqlı şəkildə qorunması zəruridir. Tərəflər arasında mənafeələrin hifzi üçün ədalət əsas götürülür. Yalnız ədalət üzərində qurulmuş rabitələr davamlı ola bilər. Prinsipcə, ictimai həyatın əsasını ədalət təşkil edir. Ədalət varsa ictimai rabitələr yaranası və möhkəmlənəsidir. Ədalət üzərində qurulmuş rabitələri hamı qorumağa çalışır. Çünki şəxsi mənafe bu rabitələrin möhkəmlənməsindən asılıdır. Bu ümumi qayda (ədalət əsasında mənafeələrin qarşılıqlı təmini) düşüncəli və ya təbii şəkildə bütün insanların zəhnində mövcuddur. Uyğun prinsip ictimai rabitələrə ciddi təsir göstərir. İslamın əksər ictimai qanunlarında da ədalət prinsipi nəzərə alınmışdır. Nə üçün bütün qanunlarında yox, əksər qanunlarında deyirik? Bu nöqtəni söhbətimizin gedişində aydınlaşdıracağıq.

Əgər fəhlə öz zəhməti müqabilində maaş alırsa demək ədalətə əməl olunur. Amma zəhməti müqabilində maaş almayan fəhləyə sitəm qılınır və bu rabitə davamlı ola bilməz. Əgər ev sahibi ilə icarəçi arasında rabitələrin möhkəm olmasını istəsək, icarəçi mülkün dəyərinə uyğun icarə ödəməlidir. Əgər ictimai rabitədə hər iki tərəfin faydası nəzərə alınarsa, bu rabitə ədalətlidir. Tərəflər ədalətli münasibətlərin hər iki tərəfə fayda verdiyini anladıqda ədalət əsasında rəftar etməyə çalışacaqlar. Ədalət hökm edir ki, cəmiyyətə fayda verənlərə fayda verilsin. Faydalar bir-birinə münasib olmalıdır. Bu ağılın hökmüdür. Dövlət bir zümrəyə yardım əli uzatdıqda həmin zümrənin cəmiyyətə faydasını nəzərə almalıdır. Ədalətə riayət olunması üçün uyğun tənəsüb gözlənilməlidir. Belə olduqda xalq ictimai rabitələrin qorunmasına maraq göstərir. Fərdlər ictimai rabitələrdən zərər gördükdə bu rabitələri qırmağa, bac verməyəcəkləri rabitələrin qurulmasına çalışırlar. Uyğun prinsipi fəlsəfi baxımdan hamı anlamasa da, ümumi şəkildə dərk edir. Hər bir insan anlayır ki, o aldığı muzda uyğun yük çəkməlidir. Bəli, xidmət müqabilində haqq ödəmək lazımdır. Bütün insanlar fitri olaraq bu həqiqəti anlayır. Şübhəsiz, ictimai həyatın hifzi üçün ən böyük amil ədalətdir. Bu həqiqətin isbatı üçün ayə və rəvayətlərə müraciət etmək olar. Amma bu araşdırma söhbətimizin mövzusunda xaricdir.³⁰

³⁰ - Ayətullah Misbah Yəzdi, Şəhadət yatağında Mövlanın öyüdü, səh. 47

Bədgümanlıq ictimai rabitələri möhkəmləndirən Ehsan prinsipinin əleyhinə olaraq

Nəzərə almalıyıq ki, cəmiyyətdə kiməsə fayda vermək imkanından məhrum insanlar da var. Əgər bir şəxs anadan kor, iflic, şikəst doğulmuşsa, qayğısız qalmalıdır mı? Əlbəttə ki, bu zümrədən olanlar kiməsə xidmət etmək imkanına malik deyil, əksinə ömür boyu xidmətə möhtacdır. Qarşılıqlı haqlar yaradan ədalət prinsipinə əsasən bu şəxsə necə münasibət göstərməlidir? Axı ədalətə əsasən, insan zəhməti müqabilində maddə almamalıdır. Əgər cəmiyyətdə yalnız ədalət əsas götürülsə (ədalətin haqqında danışdığımız nümunəsi), kimsə özünü imkansızlara xidmət göstərməyə borclu saymayacaq. Bu əsasla cəmiyyətin qayğısına möhtac insanlar ölümə məhkumdur! Bir ömür fəaliyyət göstərən fiziki iş imkanını itirən qocalar da bu qəbildəndir. Çünki onlar elə bir yaşa çatmışlar ki, cəmiyyətdən yalnız bəhrələnilər və xidmət göstərmək gücündə deyillər. Məsələyə materialist baxışı ilə yanaşdıqda cəmiyyət üçün faydasız insanları yaşamaq haqqından məhrum etməliyik. Bəli, özünü mədəniyyət carçısı sayanlar arasında bu sayaq düşüncələr var.

İslamın isə baxışı fərqlidir. İslam ictimai həyatda ədalətlə yanaşı ehsan və xeyriyyəçiliyi də bir əsas sayır. Quran buyurur: «Həqiqətən, Allah ədalət və ehsan əmr edir.»³¹

³¹ - Nəhl, ayə 90

Maddi hesabatlar baxımından uyğun dəyər anlaşılmır. Amma İslam çarəsiz insanlara ehsan edilməsini, onlara büdcə ayrılmasını tapşırır. Göstəriş verilir ki, bu zümrənin sizə heç bir faydası olmasa da, onlara qayğı göstərin və bu iş fərdlər tərəfindən yerinə yetirilməsə, İslam dövləti ümumi büdcədən vəsait ayırmalıdır. Çarəsiz insanlar həyatının son anınadək təmin edilməli, onlara xidmət göstərilməlidir. Onların ömrünü bir dəqiqə azaltmaq haqqımız yoxdur. Əgər bir şəxs xəstəxanaya köçürülməklə bir saat artıq yaşaya bilərsə, bu iş görülməlidir. İnsanın cəmiyyət üçün faydasız olduğunu əsas götürüb onun ömrünü kəsmək olmaz. İslam bu məqamda ehsan göstərişi verir və ədalət arxa plana keçir. Materialist məntiqi baxımından bu dəyəri aydınlaşdırmaq mümkünsüzdür. Uyğun baxışa əsasən, cəmiyyət üçün heç bir faydası olmayana xidmət göstərməyə dəyməz. İlahi məntiq isə başqadır. Ehsan göstərişi belə izah olunur ki, çarəsiz fərd hər şeydən öncə Allahın bəndəsidir və ona xidmət göstərənlər Allahdan mükafat alasıdır. Çarəsiz insanlara xidmət göstərənlərin zəhməti əvəzsiz qalmır. Allah-təala dünya və axirətdə belələrinə əvəz verir. Məad və axirətə inanmayıb, sırf əxlaqi baxımdan başqalarına xidmət göstərənlərə Allah bu dünyadaca mükafat verir. Amma əgər bu şəxs mömin olsa dünya və axirətdə öz xidmətlərindən bəhrə götürür.

İlahi və dini məntiqə əsasən, birtərəfli qaydada ehsan tövsiyə olunan işdir. Birtərəfli qaydada xidmət göstərən şəxs düşünür ki, Allah bəndəsinə xidmət edir və Allahdan mزد alacaq.³²

³² - Ayətullah Misbah Yəzdi, Şəhadət yatağında Mövlanın öyüdü, səh. 50

Ümumi şəkildə demək olar ki, əlindən iş gəlməyənlərə ehsan edilməlidir. Amma İslam maarifinə müraciət etdikdə, ayə və rəvayətlərdən məlum olur ki, ehsan dairəsi daha genişdir, hətta ata-ana da bu çərçivədədir. Ata-ananın iş qabiliyyəti olsa belə övlad onlara xidmət etməyə borcludur. Ata anaya demək olmaz ki, siz nə qədər xidmət etmisinizsə, mən də o qədər xidmət edəcəm. İslam belə bir baxışı rədd edir. Ata-ana övlada heç bir xidmət göstərməmiş olsa da, övlad onlara xidmət etməyə borcludur. Əlbəttə ki, ata-ananın da övlada münasibətdə vəzifələri var.

Amma onların xidmət edib-etməməsi övlad üçün əsas sayılır. İslam nəzərinə, ata-ananın qəlbini sındırmaq və ağvalideynlik böyük günahlardandır. İslam bildirir ki, ata-ana hətta kafir olarsa, övlad onlara ehsan etməyə borcludur. Yalnız valideynlər övladı küfrə və ya günaha sövq etdiyi halda onlara itaət olunmamalıdır. Allah əmri müqabilində valideyn əmri möhtərəm deyil. Bütün qalan hallarda övlad ata-anaya ehsan etməyə vəzifəlidir. Təəssüf ki, bu gün deyilənlərə əməl olunmur. Müasir dövrün məntiqinə əsasən, ata-ana övlad üçün zəhmət çəkməyə borcludur. İnsanlar arasında belə bir ənənə yaranıb ki, valideyn övladın yaşayış, təhsil xərclərini ödəməli, ona sərmayə verməli, evləndirməli, ev və maşın almalıdır! Maddi məntiqə əsaslanan bu baxış təəssüf doğurur. İlahi məntiqə əsasən hətta kafir valideynin də övlad qarşısında haqları var. Hətta övlad üçün heç bir iş görməyən valideynə də xidmət göstərilməlidir. Ata-anaya münasibət ədalət yox, ehsan prinsipi üzərində tənzimlənmişdir. Onlara xidmətin muzdu Allah tərəfindəndir. Qurani-kərimdə oxuyuruq: «Rəbbin hökm edib ki, Ondan qeyrisinə pərəstişdən çəkinib, ata-anaya ehsan edəsiniz. Əgər onlardan biri və ya hər ikisi sənin yanında qocalıq həddinə çatıbsa, onlara «uf» demə, qabalıq göstərmə, gözəl şəkildə danış. Mehribanlıqla onlara təvazö qanadını aç, de ki, Pərvərdigara, onlar mənə körpəlikdən böyütdüyü kimi hər ikisinə mərhəmət göstər.»³³

³³ - İsra, 23-24

Gördüyünüz kimi, tövhid tapşırığından dərhal sonra valideynə ehsan tövsiyə olunur. Belə bir şəri göstəriş olmasaydı, valideynə yaxşılığın ehsan olduğunu ağılınızla dərk edə bilməzdik. Əlbəttə, sağlam fitrəti olanlar həmin fitrət vasitəsi ilə dərk edirlər ki, ata-ana ilə mehriban davranmaq, onlar qarşısında təvazökar olmaq lazımdır. Amma xalqın çoxu anlamır ki, ata-anaya ehsan zəruridir. Bu səbəbdən Qurani-kərim bir neçə məqamda uyğun məsələni xatırladır və ciddi göstəriş verir. Allah-təala ata-anaya ehsanı o qədər mühüm sayır ki, bu məsələni ən mühüm nöqtənin ardınca bəyan edir. Oxşar təbir başqa üç məqamda da zikr olunmuşdur: «Bəni-İsraildən əhd aldığ ki, Allahdan qeyrisinə pərəstişdən çəkinib ata-anaya ehsan etsinlər.»("Bəqərə", 83.); «Allaha pərəstiş edin, nəyisə ona şərik qoşmayın, ata-anaya yaxşılıq edin.»("Nisa", 36.); «De ki, gəlin Rəbbinizin sizə haram etdiyini deyim: Nəyisə ona şərik qoşmayın, ata-anaya ehsan edin.»³⁴

Digər bir ayədə Allaha şükür ata-anaya təşəkkürlə yanaşı qeyd olunur: «İnsana ata-anası haqqında tövsiyə verdik; anası ona hamilə oldu; ağırlıq üstədən ağırlıq; uşağın süddən ayrılması iki il çəkir. (Bəli, ona tapşırıd ki) Mənə və ata-anaya şükür et.»³⁵ Göründüyü kimi, ayədə «şükür et» əmri cəmi bir dəfə işlədilir. Eyni bir əmrdə həm Allah, həm də ata-ana nəzərdə tutulur. Bu hal ata-anaya böyük diqqətin və onlara ehsanın əhəmiyyətini göstərir. Bu nöqtəni də qeyd etdik ki, bu məsələ heç bir maddi məntiqə sığmır və yalnız ilahi məntiqə izah olunur.

³⁴ -Ənam, ayə 151

³⁵ - Loğman, ayə 14

Ədəbiyyat

- 1- Qurani-Kərim
- 2- Nəhcül-Bəlağə
- 3- Səhifeyi-Səccadiyyə
- 4- Amidi, Təmimi, Əbdül-vahid, Dürərul-Hikəm, Tehran: 1984
- 5- Amidi, Əbdülvahid Təmimi, Feheresti-Ğurarul-Hikəm, Beyrut: 1996
- 6- Amuli, Hürri, Məhəmməd ibn Həsən, Vəsailüş-Şiə, Qum: 1974
- 7- Cəfəri, Yəqub, Nəhcül-Bəlağənin Tarixi Baxışı, Tehran: 1996
- 8- Cəfəri, Məhəmməd Təqi, Nəhcül-Bəlağənin tərcümə və təfsiri, Qum: 1999
- 9- Cordaq, Corc, Nəhcül-Bəlağənin gözəlliklərindən bir hissə, Beyrut: 2001
- 10- Cövhəri, İsmayıl ibn Həmmad, Sihahül-Lügət, Qahirə: 1997
- 11- Ədibi, Hüseyn, İctimai təbəqələr sosiologiyası
- 12- Ənsari, Məhəmməd Əli, Ğurərül-Hikəm və Durərül-Kəilim
- 13- Payəndə, Əbul-Qasim, “Nəhcul-fəsahe”, Tehran: Dünyayı danış nəşriyyatı1382
- 14- Firuzabadi, Məhəmməd ibn Yqub, Qamusül-mühit
- 15- Xansari, Ağa Cəmaləddin, Ğurərül-Hikəm”in şərhı
- 16- Gilani, Əbdür-rəzzaq, Misbahuş-Şəriənin şərhı, Tehran: 2003
- 17- Həkim, Seyid Məhəmməd Təqi, Əli (ə) kəlamlarından ilham
- 18- İbn Babəveyh, Səduq, Xisal, Qum: 1992
- 19- İbn Meysəm, İxtiyaru-Misbahis-Salikin
- 20- İraqi, Əlirza, İmam Əli (ə) nəzərindən hakimiyyət və müdiriyyətə baxış
- 21- İbn Əbil-Hədid, Nəhcül-Bəlağənin Şərhı, Tehran: 1964

22- Qumi, Abbas, Səfinətul-Bihar, çap 1998

23- Səduq, Məhəmməd ibni Əli, “Üyünü əxbarir-Riza (əleyhis-salam)” Beyrut: 1956